

UDK: 297.124

Iskandar USMONOV,
O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi tayanch doktoranti
E-mail:iskandarusunov1990@gmail.com

PhD G.Mamajonova tarqizi asosida

“TA’VILOT AL-QUR’ON” ASARIDAGI TEOLOGIYA MASALASIGA OID HADISLAR TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Abu Mansur al-Moturidiyga nisbat berilgan “Ta’vilot al-Qur’on” asarida teologiyaga oid masalalar yoritilishida keltirilgan hadislar tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqotda hadislar matni, teologik qarashlarni dalillashda hadislar tutgan o’rni, ularning Qur’on oyatlari bilan bog’lanish mexanizmlari hamda “Ta’vilot al-Qur’on”dagi metodologik yondashuvlar tahlil etiladi. Maqola natijalari Moturidiy aqidaviy merosidagi hadis talqinlarining ilmiy qiymatini ochib berishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: Qur’on, oyat, hadis, tafsir, fiqh, aqida, kalom ilmi.

ANALYSIS OF HADITHS RELATED TO THE ISSUE OF THEOLOGY IN THE WORK “TA’WILAT AL-QUR’AN”

Annotation

This article provides a scholarly analysis of the hadiths cited in “Ta’wilat al-Qur’an”, a work attributed to Abu Mansur al-Maturidi, within the framework of addressing theological issues. The study examines the textual structure of the hadiths, their function in substantiating theological doctrines, the mechanisms through which they are correlated with Qur’anic verses, and the methodological principles employed throughout “Ta’wilat al-Qur’an”. The findings contribute to revealing the academic significance of hadith interpretation within the doctrinal legacy of the Maturidi school.

Keywords: Qur’an, verse, hadith, tafsir, fiqh, creed (aqidah), Islamic theology (kalam).

АНАЛИЗ ХАДИСОВ, СВЯЗАННЫХ С ТЕОЛОГИЧЕСКИМИ ВОПРОСАМИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТАВИЛОТ АЛ-КУРЪАН»

Аннотация

В данной статье представлен научный анализ хадисов, приводимых в труде “Таъвилат аль-Куръан”, приписываемом Абу Мансуру аль-Матуриди, в контексте рассмотрения теологических вопросов. В исследовании изучается текстуальная структура хадисов, их функция в обосновании богословских доктрин, механизмы их сопоставления с кораническими аятами, а также методологические принципы, применяемые в “Таъвилат аль-Куръан”. Полученные результаты способствуют раскрытию научной значимости интерпретации хадисов в доктринальном наследии матуридийской школы.

Ключевые слова: Коран, аят, хадис, тафсир, фикх, акида, калам (исламская теология).

Kirish. Islom ilohiyotining nazariy asoslarini shakllantirishda Qur’on oyatlari va hadislar talqini muhim o’rin tutadi. Abu Mansur al-Moturidiyning “Ta’vilot al-Qur’on” asari ana shu jihatdan alohida ahamiyatga ega bo’lib, unda nafaqat oyatlarning tafsiri, balki teologik masalalarning dalillanishida hadislar tutgan o’rni ham muhim ilmiy qadriyat sifatida namoyon bo’ladi. Ushbu asarda hadislar Qur’on mazmuni bilan bog’langan holda sharhlanadi, ularning matni, mazmuni va teologik ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, Moturidiy maktabining aqidaviy qarashlarini to’liq anglash uchun hadislar qanday qo’llangani, ular orqali teologik masalalarning qanday asoslangani va talqin metodologiyasining o’ziga xos jihatlari o’rganish zarur. Mazkur maqola shu maqsadni ko’zlab, “Ta’vilot al-Qur’on”dagi hadislar tahlilini ilmiy jihatdan yoritishni o’z oldiga vazifa qilib qo’yadi. Quyida teologiya mavzusiga oid masalalarni ko’rib chiqamiz.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Allohning borligi. Qadimgi aqida kitoblarida Alloh taoloning borligiga dalil keltirish shart bo’lmagan. O’sha vaqtlardagi olimlarimiz Alloh taoloning borligiga hech kim shubha qilmasligini yaxshi bilganlar. Shuning uchun ko’proq o’z kitoblarini Alloh taoloning birligi, sherigi yo’qligi haqidagi yoki shu kabi masalalardan boshlaganlar. Ammo hozirgi paytda aqid bo’yicha kitob yozgan ulamolarning barchasi Alloh taoloning borligini isbotlashga alohida e’tibor bermoqdalar. Oxirgi

paytda turli sabablarga ko’ra, Alloh taoloning borligini inkor qilish avj olgani ularni bu ishga majbur qilgan.

Alloh taoloning borligini isbot qilish kalom ilmining asosiy masalasi hisoblanadi. Chunki, boshqa masalalar aynan Alloh taoloning borligiga bo’lgan imondan kelib chiqadi. Alloh taoloning borligiga imon keltirmagan odamga aqidning boshqa masalalari haqida qancha gapirmang, zarracha foydasi bo’lmaydi. Alloh taoloning borligiga ishonmagan odamga “Alloh taolo Qur’oni karimda unday degan”, “Payg’ambar (s.a.v.) hadisi sharifda bunday deganlar”, deyishning o’zi foydasizdek bo’lib ko’rinadi. Shuning uchun bu yerda faqat aqliy va ilmiy dalillargina foyda berishi mumkin. Ulamol o’sha aqliy va ilmiy dalillar bilan Alloh taoloning borligini isbot qiladilar.

Alloh taoloning borligi isbot qilingandan keyin, U zotning tavhidi, ya’ni yagonaligini isbotlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Moturidiya ta’limotida tavhid masalasiga qat’iy e’tibor qilinadi. Bunda Allohni shakl va jismga qiyoslovchi mushabbiha va mujassima toifalari, Alloh taoloning zoti va sifatleri azaliyligini inkor etuvchi mo’taziliylarga qarshi raddiyalar bildiriladi.

Moturidiy “Ta’vilot al-Qur’on” asarida tavhidga oid:

كل عبادة في القرآن فهو توحيد

“Qur’ondagi har bir ibodat tavhididir”[1,19] hadisini keltirib, har bir ibodatning asosi Alloh taoloning vahdonyati, ya’ni yagonaligiga borib taqalishini ifodalab bergan.

“Tavhid” soʻzi ismi masdar(harakat nomi) boʻlib, lugʻatda “yakkalash”, yaʼni bir narsaga yakkayu yolgʻizlik nisbatini berish va uning koʻp adadda ekanini inkor qilish maʼnolarini anglatadi. “Qomusul muhit” kitobida: “Tavhid yolgʻiz Allohga imon keltirishdir”, deyilgan”[2,70]. Tavhidning istilohiy maʼnosi toʻgʻrisida bir qancha taʼriflar aytilgan. Jumladan, Muhammad Anvar Badaxshoniy “Aqidatut-Tahoviy”ning sharhida tavhidga: Inson Alloh taolaga shirk keltirishning barcha koʻrinishlaridan oʻzini saqlab, Alloh taoloning zotida ham, sifatlarida ham, feʼllarida ham, ismlarida ham, hukmlarida ham sherigi yoʻq, yakkayu yolgʻiz ekanligiga eʼtiqod qilishi tavhid deb ataladi”[2,70], deb taʼrif bergan.

Moturidiya taʼlimotiga koʻra, Alloh shubhasiz mavjuddir, yakka-yu yagonadir, tengi va oʻxshashi yoʻqdir. U barcha sifatleri bilan azaliydir. U butun olamlarning yaratuvchisidir.

Moturidiya taʼlimotida Allohning borligi va birligiga uch xil dalil bordir:

- Naqliy dalillar (Qurʻon va hadis);
- Aqliy dalillar (Tafakkur);

- Olamdagi nizom va intizom (Olamning bir tartib va nizom bilan yaratilgani).

Nuriddin Sobuniy Alloh taoloning yagonaligi toʻgʻrisida: Alloh taolo yagonadir, uning sherigi yoʻq. “Yaratuvchi agar ikkita boʻlsa, ularning biri bir jismni yaratishni xohlasa, ikkinchisi aynan oʻsha jismni oʻldirishni xohlasa, bu holatda har ikkalasining xohishi amalga oshishi yoki ikkisidan birining xohishi amalga oshishi kerak. Har ikkisining xohishi amalga oshishi ilojsiz ish. Agar birining xohlagani amalga ohsa, xohishi amalga oshmagani magʻlub boʻlgan boʻladi. Magʻlub esa, iloh boʻlmaydi...”[3], deydi.

Bu uslubga oʻxshash uslubda hujjat keltirishni Abu Mansur Moturidiyning “Tavhid” kitobida ham uchratish mumkin: “Ularning biri biror narsaning bor boʻlishini xohlasa, ikkinchisi uning yoʻq boʻlishini istaydi. Boqiy qolish va foniy boʻlishda ham xuddi shunday. Bu holatlarda bir-biriga ziddlik va qarama-qarshilik mavjud”[4,86].

Allohning ismlari va sifatleri. Qurʻoni karim va hadisi shariflarda Alloh taoloning goʻzal ismlari zikr qilingan. Hadisi sharifda Alloh taoloning toʻqson toʻqqizta ismi bor ekanligi bayon qilingan. Ammo bundan Alloh taoloning barcha ismlari faqat toʻqson toʻqqiztadan iboratligi kelib chiqmaydi, balki bizlarga bayon qilinganlari toʻqson toʻqqizta ekani tushuniladi[2,72].

Abu Hafs Najmiddin Nasafiy “al-Aqoid an-Nasafiya” asarida quyidagicha keltiradi:

وله صفات ازيلية قائمة بذاته وهي لا هو ولا غيره وهي العلم والقدرة والحيوة والقوة والسمع والبصر والإرادة المشيئة والفعل والخلق والترزيق

Uning uchun oʻz zotida qoim boʻlmish azaliy sifatlar bor. Ular U emas, Undan oʻzga (ham) emas. Ular (yaʼni, oʻsha sifatlar) ilm (bilish), qudrat (qodirlik), hayot (tiriklik), quvvat, samʼ (eshitish), basar (koʻrish), iroda, mashiat (xohish), bajarish, yaratish va rizq berishdir[5].

Soʻfi Allohoyor ushbu gapni nazmgga solib shunday ifodalaganlar:

Subutiyydir Aning sakkiz sifoti, Sifot zoti emas, na gʻayri zoti.

Yaʼni, Alloh taoloning sifatleri zotining oʻzginasi emas va zotidan ayri ham emasdir[6].

Ahli sunna val jamoa – Moturidiy va Ashʼariy eʼtiqodida Alloh taoloning biror-bir sifati haqiqatida ham, koʻrinishida ham bandalarning sifatlariga oʻxshamaydi. Bu haqda moʻtabar “al-Fiqh al-akbar” kitobida quyidagi jumlar keltirilgan: “Alloh taoloning barcha sifatleri yaratilganlarning sifatlaridan oʻzgachadir. Uning bilishi bizning bilishimiz kabi emas, qudrati bizning qodirlikimiz kabi emas, koʻrishi bizning koʻrishimiz kabi emas, eshitishi bizning eshitishimiz kabi emas.

Biz vositalar va harflar bilan gapiramiz. Alloh taolo vositalar va harflarsiz gapiradi (yaʼni, ularga muhtoj emas). Harflar yaratilgandir, Alloh taoloning kalomi yaratilgan emasdir”[7].

Demak, yurtimizda anʼanaviy hisoblangan moturidiylik taʼlimotiga koʻra, Alloh taoloning eshitish, koʻrish, gapirish va shu kabi sifatleri yaratilganlarning sifati kabi deb tushunib qolmaslik kerak. Zero, yaratuvchi bilan yaralmishning sifatleri hargiz bir xil boʻlmaydi. Alloh taoloning sifatleri uning ilohligiga mos boʻladi va sifatleri mohiyatini Alloh taoloning Oʻziga topshiramiz. Mana shunday qilish sahobai kiromlar va salafi solihlarning yoʻllaridir. Alloh taoloning sifatleri borasida chuqur ketib, ular borasida bahs qilish esa bidʼatchi kimsalarning yoʻlidir. Bu haqda Abul Muʼin Nasafiyning “At-Tamhid li qovaid at-tavhid” kitobida ham atroflicha maʼlumotlar keltirilib, adashgan toifalarga raddiyalar berilgan.

Natijalar va muhokama

Shuningdek, Imom Molik: “Ahli bidʼatlar – Alloh taoloning ism-sifatleri, kalomi, ilmi va qudrati haqida gapiradilar, sahobai kiromlar va tobeinlar tilini tiygan narsalardan tiyilmaydilar”, deganlar.

Ushbu masalada ulamolimiz bayon qilib bergan maʼlumotlar bilan kifoyalanish va bu borada chuqur ketmaslik maqsadga muvofiq.

Allohning bilishi. Abu Mansur Moturidiy “Taʼvilot al-Qurʻon” asarida Alloh taolo gʻaybni faqat Oʻzi bilishi haqida hadislarni keltiradi. Jumladan:

خمس لا يعلمين إلا الله

“Besh narsa borki, ularni Allohdan boshqa hech kim bilmaydi”[1,258].

Yana boshqa bir hadisda esa quyidagicha keltiradi:

مفاتيح الغيب خمس لا يعلمها إلا الله

“Gʻaybning kalitlari beshta, ularni yolgʻiz Allohdan boshqa hech kim bilmaydi”[1,258].

Abdulloh ibn Umar roziyallohu anhu bunday deydi: “Rasululloh sollallohu alayhi va sallam: “Gʻaybning kalitlari beshta”, — dedilar-da, “Luqmon” surasining quyidagi 34-oyatini qiroat qildilar: “Qiyomatning qachon boʻlishini Allohning Oʻziga biladi, yomgʻirni Alloh yogʻdiradi, ona qornidagi homilaning oʻgʻilmi qizligini Alloh biladi, hech bir odam ertaga nima ish qilishini bilmaydi va hech bir odam qayerda oʻlishini bilmaydi, albatta Alloh hamma narsani biluvchi va hamma narsadan xabardor zotdur”.

Alloh taoloning bilishi bizning bilishimiz kabi oʻqish, oʻrganish orqali boʻlmaydi, balki Alloh taolo bilishlikda bu narsalarga muhtoj emas. Alloh taolo bizning koʻzimizga koʻrinmaydigan, biz koʻrishlikdan ojiz boʻlgan gʻaybni ham koʻra oladi. Alloh taoloning bilishi hamma narsaga, yaʼni mavjud narsaga ham, maʼdum narsaga ham taalluqlidir.

Ahli sunna ulomalarining Allohning bilishi haqidagi qoidasi quyidagicha: “Alloh taoloning bilishi boʻlib oʻtgan, endi boʻladigan, hali boʻlmagan, agar boʻlsa, qanday boʻlishini qamrab olgan. Alloh taoloning ilmi oʻzgarmaydi ham, ziyoda yoki noqis ham boʻlmaydi”.

Alloh taolo gʻaybni faqat Oʻzi bilishi haqida bir necha oyatlarda marhamat qilgan: “Gʻayb (yashirin ishlar) kalitlari Uning huzurida. Ularni Undan oʻzga bilmas. Yana, quruqlik va dengizdagi narsalarni (ham) bilir. Biror yaproq (uzilib) tushsa (ham) uni bilir. Yer zulmatlari (qaʼri)dagi urugʻ boʻlmasin, hoʻlu quruq boʻlmasin, (hammasi) aniq Kitob (Lavhul-Mahfuz)da (yozilgan)dir”[8].

Allohning eshitishi. Moturidiy “Taʼvilot al-Qurʻon” asarida Alloh taoloning eshitishiga oid hadislarni keltiradi. Ulardan biri ushbu hadisdir:

سمع الله لمن حمده

“Alloh unga hamd aytgan insonni eshitdi”[1,84]. Alloh barcha narsalarni eshitib turishligi haqida aqida kitoblarida bir qancha maʼlumotlar keltirib oʻtilgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Alloh taoloning eshitishi bizlarning eshitishimiz kabi emas. Biz eshitish uchun ma'lum bir vositalarga muhtoj bo'lamiz. Alloh esa bunday vositalarsiz eshita oladi.

Abu Mansur Moturidiy "Ta'vilot al-Qur'on" asarida Alloh taoloni ko'rish joizligi haqida quyidagi hadislarni keltiradi: "Albatta, sizlar kelajakda Robbingizni to'lin oyni ko'rgandek ko'rasizlar"[1,303]. (Bu hadisni Imom Termiziy Abu Hurayra (r.a.)dan rivoyat qilgan). Bu hadis quyidagi ma'noda tushuniladi: "Sizlar to'lin oy kechasida oyni ko'rishda shak qilmaganingizdek qiyomat kunida ko'zlaringiz bilan Alloh taoloni ko'rishda shak qilmaysizlar".

Yana boshqa bir hadisda esa:

سئل النبي صلى الله عليه وسلم هل رأيت ربك فقال بقلبي قبلي

"Nabiy (s.a.v.): "Robbingizni ko'rganmisiz?", deb so'ralganida, "Ha, qalbm bilan", deb javob berganlar"[1,50], deb keltiradi. Ushbu hadisdan Alloh taoloni bu dunyoda ko'rish mumkin emasligi kelib chiqadi. Bu haqda bir qancha hadislar vorid bo'lgan. Alloh taoloni faqat oxiratda ko'riladi, deb e'tiqod qilamiz.

Moturidiya ta'limotida mo'taziliylarga raddiya sifatida ru'yatulloh (Allohni jannatda ko'rish masalasi) aqlan ham, naqlan ham joiz. Allohni jannatda ko'rish mumkin ekanini sahobalar, tobe'inlar, Islom dini mashhur imomlari, ahli hadislar va ahli sunna val jamoaga mansub barcha qolgan toifalar tasdiqlaganlar. Bu masala aqida bobidagi eng ulug' va eng sharafli masalalardan. Chunki Allohni jannatda ko'rish eng ulug' va eng lazzatli ne'mat hisoblanadi. Oxiratda mo'minlar jannatga kirganlaridan so'ng ko'zlari bilan Allohni aniq ko'rishlari aqlan joiz va sam'an vojib hisoblanadi. Shu ma'noda U zot biror makonda yoki biror tarafda bo'lmasdan, yorug'likka bog'liq bo'lmasdan, ko'ruvchi bilan U zotning o'rtasida masofa bor bo'lmasdan va bulardan boshqa hodislik aromatlaridan xoli bo'lib ko'riladi. Bu masalada faylasuflar, mo'taziliylar, xavonijlar, mushabbihalar, karroniyalar va zaydiyalar ahli sunnaga zid e'tiqodda bo'lganlar. Ular: "Aql U zotni ko'rish amri mahol ekaniga dalolat qilishiga binoan U zot ko'rilmaydi, chunki ko'rish uchun ko'ruvchi va ko'riluvchi ro'paramaro'para bo'lishi, o'rtada ma'lum bir masofa bo'lishi kerak. Bunday holatlar esa Alloh taoloda bo'lishi muhol", deyдилar.

Mazkur firqalar Alloh taoloning bunday sifatlardan xoli bo'lganiga ko'ra, U zotni ko'rishni inkor qilishgan. Mazkur holatlardan xoli bo'lgan ko'rishni esa faqat ahli sunna val jamoa aytgan.

Qiyomat kuni Alloh taoloni ko'rishni inkor qiladiganlar "Ko'zlar Uni idrok eta olmas, U ko'zlarni idrok etar"[9] oyatini dalil qilishgan. Ularning bu oyatni dalil qilishlariga quyidagicha raddiya berilgan:

- Bu oyat ko'plik shaklida kelgan. Shunga ko'ra, undagi inkor umunning inkorini bildiradi, inkorning umumiyligini emas.

- Oyatda ko'rish emas, idrok etish inkor qilingan. Biz ham uni inkor qilamiz. Idrok etish ko'riladigan narsaning taraflari va chegaralaridan voqif bo'lishni anglatadi. Qaysi narsaning chegarasi va nihoyasi bo'lishi muhol bo'ladigan bo'lsa, uni idrok qilish ham imkonsiz bo'ladi. Shunga ko'ra idrok etishni inkor qilish ko'rishni inkor qilishni anglatmaydi.

Imom Abulhasan Ash'ariy "Al-ibona an usulid-diyana" asarida quyidagilarni yozgan: "Agar mo'taziliylar o'yaganlaridek, Alloh taoloni ko'rish muhol bo'lganida, bu narsani Muso alayhissalom bilmagan, mo'taziliylar bilgan bo'lib chiqardi. Ushbu gaplari bilan mo'taziliylar Alloh taoloni Muso alayhissalomdan ko'ra yaxshiroq bilgan bo'lib qolardi. Buni esa biror musulmon da'vo qila olmaydi"[10].

Xulosa. O'tkazilgan tahlillar natijasida aniqlanishicha, "Ta'vilot al-Qur'on" asarida hadislar teologik masalalarni tushuntirishning asosiy manbalaridan biri sifatida qo'llangan bo'lib, ular Qur'on oyatlari bilan uzviy bog'liq holda sharhlanadi. Moturidiy hadislarni nafaqat rivoyat shaklida, balki ularning ma'no va dalilini kuchini hisobga olgan holda talqin qilgan, bu esa uning aqidaviy qarashlarining ilmiy asoslanganligini ko'rsatadi. Asarda qo'llangan metodologik yondashuvlar hadislarning matnii tahlili, ularning teologik mazmunini ochib berish va Qur'on bilan uyg'unlashtirish jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari Moturidiy merosidagi hadis talqinlari musulmon ilohiyotining shakllanishida muhim o'rin tutishini va ularni o'rganish bugungi kun ilmiy izlanishlari uchun ham katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Мотуридий, Абу Мансур. Таъвилот ал-Қуръон – Истанбул, 2005. Ж .1. – Б. 19.
2. Абдулқодир Абдур Раҳим. "Эътиқод дурдоналари". "Ҳилол-нашр". Тошкент 2022. – Б. 70
3. Нуриддин Собуний. Ал-Бидоя фи усул ад-дин. – Миср: Дор ал-Маъориф, 1969. – Б. 40.
4. Мотуридий, Абу Мансур. Китоб ат-тавҳид. – Байрут: Дор ас-Содир, Истанбул: Мактабат ал-Иршод, 2001. – Б.86.
5. Ан-Насафий, Абу Ҳафс. Ал-ақоид ан-Насафийя. "Дарул башоир ал-исламийя" 1993. – Б. 10
6. Ҳасанов.Б. "Рисола азиза" – "Саботул ожизин" шарҳи. "Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти", Тошкент 2000. – Б. 21.
7. Абу Ҳанифа, Нўъмон ибн Собит. Фикхул акбар. Дорул кутубил аробийя. 2017. – Б. 18
8. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири.Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур Т.,2009. – Б.84.
9. Аньом сураси, 103-оят.
10. Имом Абулхасан Ашъарий. Ал-ибона ан усулид-дияна. Риёз. 1993. – Б. 61.